

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Prof. Dr.
Taner ASLANAksaray Üniversitesi Tarih Bölümü
taneraslan@aksaray.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8207-3224>

Eser Geçmişi / Article Past: 18/10/2023 23/11/2023

Başvuruda bulundu. / Applied
Kabul edildi. / Accepted

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1378126>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Marsilya’da Kurulan Bir Ermeni Cemiyeti: “Ermeni Vatandaş Cemiyeti”

An Armenian Society Founded in Marseille “Armenian Citizens Society” an Armenian Society Founded in Marseille

Öz

İstanbul’da 1848 tarihinde dünyaya gelen Mıgırdıç Portugalyan muhtelif Ermeni okullarında okuduktan sonra Tokat ve Van’da Ermeni okullarında görev yapmıştır. Van’a görevlendirildikten sonra Ermeni gençlerinin ihtilalci yetişmelerinde rol oynamıştır. Van’da yürüttüğü menfi faaliyetler sonucu yakalanacağını anlayınca İstanbul’a oradan da Marsilya’ya kaçmıştır. Burada babasından kalan mirasla bir matbaa ve Armenia adında bir gazete çıkartmıştır. Bu matbaa ve gazetede basılan beyannameler ve kitapçıklarla Ermeni halkını Osmanlı Devleti’ne karşı kışkırtarak isyana teşvik etmiştir. Cemiyet ve komite kurmada oldukça mahir olan Portugalyan burada da boş durmayarak Ermeni Vatandaş Cemiyeti’ni kurmuştur. Çalışmada söz konusu cemiyetin nizamnamesi ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Mıgırdıç Portugalyan, Ermeni Vatandaş Cemiyeti, Ermeni,

Abstract

Born in Istanbul in 1848, Mıgırdıç Portugalyan studied in various Armenian schools and then worked in Armenian schools in Tokat and Van. After being assigned to Van, he played a role in the revolutionary upbringing of Armenian youth. When he realized that he would be caught as a result of his negative activities in Van, he fled to Istanbul and then to Marseille. Here, with the inheritance he inherited from his father, he opened a printing house and a newspaper called Armenia. He was inciting the Armenian people to rebel against the Ottoman Empire with the declarations and booklets printed in this printing house and newspaper. Portugalyan, who was very adept at establishing societies and committees, did not remain idle here and founded the Armenian Citizens’ Association. In the study, the regulations of the society in question will be discussed.

Key words: Mıgırdıç Portugalyan, Armenian Citizens, Association, Armenian,

ATIF: ASLAN, Taner, “Marsilya’da Kurulan Bir Ermeni Cemiyeti: “Ermeni Vatandaş Cemiyeti””, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9/4 (Aralık 2023), s. (730-745)

CITE: ASLAN, Taner, “An Armenian Society Founded in Marseille “Armenian Citizens Society” an Armenian Society Founded in Marseille”, *Journal of History and Future*, 9/4 (December 2023), pp. (730-745)

GİRİŞ

Ortaya koyduğu kültür ve medeniyetin bir neticesi olarak her türlü münasebetin adil prensipler çerçevesinde yürütüldüğü Osmanlı Devleti'nde bütün unsurlar¹, vicdani murakebe ile adalet ve müsavata dayalı bir idarenin gölgesinde yaşama hakkına sahip olmuşlardır². Bu unsurlar arasında her türlü sosyal, dini ve kültürel serbestliği elde ederek,³ millet-i sadıka olarak tavsif edilmiş olan Ermeniler, Berlin Antlaşmasının 61. Maddesine istinaden Avrupalı devletlerce (İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya başta olmak üzere) uluslararası siyasetin bir konusu haline getirilmişlerdir⁴. Bundan mülhem Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen Avrupalı devletlerin ortaya koyduğu şark meselesinin bir aparatı olarak⁵ meydana getirilen Ermeni meselesi, Avrupalı devletlerin teşvik, himaye ve destekleriyle ortaya çıkan yapay, zorlama bir mesele halini almıştır⁶. Ermeniler için ulusal hale getirilen bu mesele, Avrupalı devletlerin himayesi, Ermenilerin kurdukları cemiyetlere meşruiyet tanımaları, varlık alanı oluşturmaları, faaliyetlerini rahatlıkla sürdürmelerine siyasi destek sağlamaları şeklinde gelişme göstermiştir.

Bağımsızlık ya da Bulgaristan Prenslığına benzer özerk bir yapı kurabilmek hayal ve hülyasını hayata geçirebilmek maksadıyla Ermeni cismani ve ruhani önderler başta olmak üzere Ermeniler, birtakım komite, cemiyet ve bu maksada hizmet için okullar kurmuşlardır. Özellikle cemiyetler buna matuf bir sosyal organizasyon şeklinde teşkilat oluşturma gayreti içerisinde olmuşlardır. Umumiyetle Ermeniler arasında yardım ve dayanışmayı artırmayı hedeflediklerini nizamnamelerinde belirtiyor olsalar da faaliyetlerine dair arşiv kayıtlarından politik ve ayrılıkçı Ermeni zihniyetinin oluşumuna ve gelişimine destek verdiklerine dair güçlü kanıtlar görülmektedir. Yurt içi ve dışında kurulan hayır ya da yardımlaşma cemiyetleri Ermenileri kültürel, sosyal ve maddi açıdan desteklemek⁷ başta olmak üzere eğitim ve öğretim kanalıyla Ermenilerin milli hislerini uyandırarak ihtilal fikirleriyle yetişmelerini sağlamayı amaçladıkları faaliyetlerinden takip edilebilmektedir. Yardım cemiyetleriyle ihtiyaç halindeki insanların telkinlere daha müsait olmaları durumu göz önünde bulundurulduğunda⁸, söz konusu yardım cemiyetleri bu bağlamda değerlendirilebilir. Marsilya'da Mıgırđıç Portugalyan tarafından kurulmuş olan Ermeni Vatandaş Cemiyeti kurucusunun himayesi altında gelişme göstermiş, onun kişiliği ve

-
- 1 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale, 2006), 24.
 - 2 Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler," *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, (Mayıs 2010): 132.
 - 3 Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 10; Halil Erdoğan Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı* (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010), 164.
 - 4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (BOA, Y.PRK.A.), 1-109/1, 2.
 - 5 Recep Karacakaya, *Türk kamuoyu ve Ermeni meselesi, 1908-1923* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005), 37.
 - 6 Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü*, Sayı 219 (Mart-Nisan 1981):240-242.
 - 7 Azmi Süslü vd., *Türk Tarihinde Ermeniler* (Ankara: Württemberg Türk Dernekleri Koordinasyonu, 2001), 167.
 - 8 Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 66.

politik zihninin bir ürünü olarak faaliyette bulunmuştur. Çalışmanın konusunu söz konusu cemiyet nizamnamesi oluşturmuştur.

1. Ermeni Vatandaş Cemiyeti'nin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nin politik, ekonomik, askeri ve idari problemlerinin artarak devam ettiği 19. Yüzyılın başlarından itibaren bunu fırsat bilen ve Avrupa'daki milliyetçilik fikrinden etkilenen, Avrupalı devletlerin dini, siyasi ve ekonomik saiklerle Osmanlı gayrimüslimlerini isyana teşvik ve himaye etmesinden faydalanan özellikle Balkan ulusları isyan ederek, devleti içerde ve dışarda politik, askeri ve idari bakımdan zor bir duruma sokmuşlardır⁹. Balkan gayrimüslimlerinin isyanları ve elde ettikleri muhtariyetler Ermenilerde de buna benzer bir düşünce oluşturmuştur. Ermeniler bu maksada ulaşabilmek amacıyla cemiyetler teşkil etmişlerdir¹⁰. Birçok ilmi çalışmada Ermeni cemiyetleri ve komitelerine dair tafsilatlı bilgilerin verilmesinden dolayı burada söyleneni ve bilineni tekrar etmeyeceğiz¹¹.

Osmanlı arşiv kayıtlarında Ermeni komitelerinin muhrik-i aslisi¹² olarak tavsif edilen Ermeni Vatandaş Cemiyeti'nin kurucusu Mıgırdiç Portugalyan Ermeni ulusunun milli bilinç kazanması için mücadele etmiştir. Özellikle ihtilal ve isyan yoluyla bağımsızlık ya da özerklik elde etmesini sağlayacak yolun organize yapılarla gerçekleştirilebileceğine inanmaktaydı. Bundan dolayı cemiyetler ve komitelerin kurulmasında fikri ve zihni alt yapının oluşumuna destek vermiştir. Gerek eğitimci yönü gerekse yönetici olarak gösterdiği başarıları ve yetenekleri onu Ermeni dünyasının önemli isimlerinden biri haline getirmiştir. Bu durum Ermeni ruhani ve cismanilerinin gözünden kaçmamış, bilgi ve yeteneklerini Ermenilerin eğitim standardını yükseltmek için kullanma fırsatı verilerek, Tokat'a öğretmen olarak görevlendirilme teklifini kabul ederek, Ermenilerin eğitimi için çalışmıştır.

Ermeni halkının eğitimsel gelişimiyle kişisel ilgisi ona farklı görevlerin yolunu açmıştır. Ortaya koyduğu çalışmalarıyla takdir toplayan Portugalyan'ın yıkıcı Ermeni cemiyetlerinin kuruluşunda önemli etkisi olmuştur. Bu bağlamda cemiyet faaliyetlerine Tokat'ta iken başlamıştır. Burada Fedakarlar Cemiyeti'ni kurmuştur (1869). Pazar günleri Türkçe konuşan Ermenilere Ermenice öğretmek için kurslar düzenlemiş, böylece Ermeni dilini öğrenmeye teşvik etmiştir. Ermeniler arasında da yoğun bir ilgiyle karşılanan bu kurslarla amacına ulaşan Portugalyan'ın çalışmaları ve yetenekleri Ermeni liderlerce takdirle karşılanmış, o dönem Ermeni Patriği olan Mıgırdiç Hrimyan Tokat Fedakar Cemiyeti'ne tebrik mesajı göndermiştir. Patriğin bu mesajından Tokat'ın Ermeni halkı da son derece memnun olmuştur. Patriğin göndermiş olduğu mesajla birlikte Ermeniler, Tokat Fedakar

9 Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu* (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003), 15.

10 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 421.

11 Bu çalışmalara örnek olarak; *Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi : İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten evvel ve sonra* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332); *Ermeni Komiteleri (1891-1895)* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001); Ercan Karakoç, *Ermeni Komiteleri ve Terörü* (Ankara: Kültür Sanat Yayıncılık, 2009); Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005); Deniz Saraç (ed), *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü : Hınçak ve Taşnak'tan Asala ve JCAG-ARA'ya* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009); Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri* (Ankara: Bilgi, 2008).

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye (BOA, İ.DH.), 1274-100249.

Cemiyeti'nin faaliyetlerine daha fazla destek sağlamaya çalışmışlardır¹³.

Portugalyan daha önce de Van'da bulunduğu sıralarda 1880 tarihinde gizli olarak Ermeni Yurttaşlar Birliği Cemiyeti'ni kurmuştur. Bu gizli örgüt Portugalyan'ın yetiştirdiği ihtilalci gençler tarafından kurulan Armenekan Komitesi'nin de fikri ve zihni alt yapısını oluşturmuş onun temelini teşkil etmiştir¹⁴. Portugalyan 1885 tarihinde Van'da ihtilal fikirleri yaymak ve ihtilal cemiyet ve komiteleri kurmak ve kuruluşunu sağlayarak birçok hadisenin vuku bulmasında ve bölgede iç karışıklıkların ve terörize faaliyetlerin çıkmasında rolü olmasından dolayı hakkında yapılan tahkikattan ötürü Marsilya'ya kaçmış, yıkıcı ve bölücü faaliyetlerini burada da devam ettirmiştir¹⁵.

Marsilya hatırı sayılır Ermeni nüfusunun olduğu bir Fransız şehriydi. Ancak buradaki Ermeniler umumiyetle Osmanlı tebaasıydı ve ticaretle meşgul oluyorlardı. Babasından kalan servetle Marsilya'da bir matbaa kurmuş ve Armenia adıyla maruf bir gazete çıkartmıştır. Bu gazete onun kurmuş olduğu cemiyetin bir nevi yayın organı şeklindeydi. Portugalyan aynı zamanda Londra'da kurulmuş olan Ermeni Cemiyeti ile de yakın ilişki içerisinde olmakla kalmamış onun kuruluşunda da önemli rol oynamıştır. Gizli komite kurmada oldukça mahir olan Portugalyan Marsilya'da 1889 tarihinde Ermeni Vatandaş Cemiyeti'ni kurmuştur. Cemiyet diğer Ermeni cemiyetleriyle özellikle de Londra'da Ermeni Vatandaş Cemiyeti ile de ilişkiler içerisinde olmuştur.

Osmanlı idarecileri, Cemiyetin varlığından Mıgırdiç Oharaf'un posta ile kendisine gönderilen bir risaleyi Osmanlı makamlarına bildirmesi üzerine haberdar olmuşlardır. Cemiyetin nizamnamesi Portugalyan'ın Marsilya'da kurduğu matbaada basılmıştır¹⁶. Portugalyan, nizamnameyi Cemiyet üyelerine ve muhtelif ülkelerde ikamet eden Ermenilere posta yoluyla göndermekteydi. Bu yolla hem cemiyet ve faaliyetlerinden Ermenilerin haberdar olması sağlanacak hem de cemiyete üye ve finansman desteği elde edilebilecekti. Osmanlı makamları cemiyetten bir Ermeni'nin kendisine posta ile gelen evrakı teslim etmesiyle haberdar olmuştur. Romanya'nın Besarabya bölgesinde yaşayan Mıgırdiç Oharof, (Romanya uyruklu bir Ermeni) posta yoluyla kendisine gelen nizamnameyi Romanya Şehbenderine iletmiştir. Şehbender nizamnamenin Osmanlı Devleti aleyhine hasımane kaleme alınmış bölücü bir metin olmasından dolayı durumu Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir¹⁷.

2. Ermeni Vatandaş Cemiyeti'nin Teşkilat Yapısı

Ermeni Vatandaş Cemiyeti'nin başkanlığında Mıgırdiç Portugalyan bulunmaktaydı. Cemiyetin örgütsel yapısını ve maksadını Portugalyan'ın hazırladığı anlaşılmaktadır. Cemiyeti kendisinin tespit ve tayin ettiği kurallar çerçevesinde yönettiği söylenebilir. Öte

13 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*. (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963), 91.

14 Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Çev.Mariam Arpi- Nairi Arek (İstanbul: Peri Yayınları, 2003), 43.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (BOA, DH.ŞFR.), 127-122 .

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (BOA, A.MKT.MHM.), 748-29/1.

17 BOA, A.MKT.MHM., 748-29/1.

yandan Mattei'nin "*Portukalyan çok gizli dernekler kurmakta usta olmuştu*" ifadesi onun cemiyet kurma ve idare etmede mahir olduğu ve daha önce kurduğu cemiyetlerin de buna delil olduğu ileri sürülebilir. Portugalyan kurduğu cemiyeti tekeline almıştı. Zira cemiyetin başkan yardımcılarını seçme hakkı başkana verilmiştir. "*Müdür istediği eşhasdan iki müşavir intihâb eyler ve iki müşavir azâ-yı dahi meclis –i umumi nasb eder.*"¹⁸ Nizamnameye göre müdür her şeyden sorumlu olacaktı. Cemiyetin başkanı ve yardımcılarının isimleri gizli tutulmayacaktı. Diğer üyelerin isimlerinin açıklanması mecburi tutulmamıştır. Yardımcıların görevlerini başkan belirleyecekti. Cemiyetin bir meclisi olacak ve beş kişiden oluşacaktı. Seçilecek meclis üyelerinin herhangi bir ülkede ikameti mecburi tutulmamış, başkanla mektup yoluyla haberleşebileceği belirtilmiştir. Bunun cemiyetin yaygınlaşması için düşünüldüğü söylenebilir. Müdürdan başka diğer üyelerin istifa edebilecekleri söz konusu iken müdürün 7 seneden önce istifa edemeyeceği mecbur tutulmuştur. 7 yıldan önce başkanlıktan ayrılma isteği başkana bırakılmış onun onayı da üyelerin onayı ile gerçekleşmiştir.

Cemiyete üye olmada mezhebe bakılmaksızın sadece cemiyet nizamnamesine uyulması yeterli görülmüştür. Üyeler cemiyetin masraflarının karşılanması için üyelik ücretine tabi tutulmuşlardır. Her üye farklı üyelik ücreti ödeyecekti. Birinciler 50 frank, ikinciler 25 frank, üçüncüler ise 20 franktan aşağı ödeyebileceklerdi. Bunlar yıllık olarak verilecekti. Cemiyete üye olarak kabul edilenlerin peşin olarak 5 Frank vermeleri mecburi idi. Vergisini vermeyen üyeler ise meclis-i umumice cemiyetten çıkarılırdı. Aza seçiminde özellikle üye olanların tavsiye ettikleri kişilerin üye olmaları tercih ediliyordu. Zira Ermeni cemiyetlerine ve komitelerine üye olabilmek oldukça zordu¹⁹. Cemiyete hizmetleri fevkalade olanlar ile 500 frank verenler fahri üyeliğe kabul olunmaktaydılar. Melis-i Umumi yılda bir defa toplanırdı. Toplantıda cemiyetin ahvalı, masrafları ve icraatlarına dair hususlar ele alınırdı. Her üye görüşlerini söyleme hakkına sahipti.

3. Ermeni Vatandaş Cemiyeti'nin Maksadı

Cemiyetin maksadı Portugalyan'ın şahsiyeti ve fikirleriyle ve eylemsel planlarıyla ortaya çıkmış olduğundan, onun daha önceki menfi faaliyetleri takip edildiğinde daha iyi anlaşılır. Cemiyet nizamnamesini hazırlarken de daha önceki tecrübelerini, bilgi birikimlerini elde ettiği sonuçlara bakarak ve değerlendirerek hazırladığı söylenebilir. Portugalyan'ın Marsilya'ya gelişi Anadolu'da çalıştığı Ermeni Okulu başta olmak üzere kurduğu ya da onun fikir ve eylemlerinden etkilenen Ermeni gençlerinin oluşturduğu komitelerle çok sayıda olayların meydana gelmesinde rol oynadığını arşiv kayıtlarından takip edebilmekteyiz. Onun ihtilalci fikirleri daha ileri taşınmasında ve cemiyet yapılanmalarında iki önemli isimin tesirinde kalmış ve desteğini görmüştür.

Sabık Ermeni Patriği Mıgırdiç Hrimyan ve Tiflis'te Rus Ermeni lideri Türk düşmanı Krikor Ardzruni'nin onun ihtilalci yapıda daha ileri düzeye gelmesinde çok tesirleri olmuştur. Mıgırdiç Hrimyan özel bir görevle Ermeni Patriği Nerses Varjabedian tarafından

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubü Kalemi Mühimme Evrakı (BOA, A.MKT.MHM.), 748-29/3.

19 Jean-Louis Mattei, "Mıgırdiç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlmliğa)" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 42, (2012): 60.

1879 tarihinde Vaspuragan Ermenilerinin dini lideri sıfatıyla Van Vilayeti'ne atanmıştır. Onun Van'a gelmesinden sonra vilayette komitacılık faaliyetlerinde kayda değer artış olmuştur²⁰. Hrimyan'la Portugalyan'ın aynı zihni zeminde buluşması patrik olduğu dönemde Portugalyan'ın Tokat'taki faaliyetiyle gerçekleşmiştir. Portugalyan'ın kurduğu cemiyet ve faaliyetlerinden memnuniyet duymuş olan Hrimyan cemiyeti ve Portugalyan'a bir tebrik mesajı göndermiştir. Bu Portugalyan'ın Ermeni cemaati arasında popülaritesini artırmış bundan sonraki mesleki ve politik hayatına büyük tesiri olmuştur. Portugalyan Ermenistan'ın bağımsızlığı ve Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne karşı çıkan yıkıcı ve ihtilalci bir düşünceye sahipti²¹.

Krikor Ardzruni ile Tiflis'te görüşmesi onu daha ihtilalci karaktere büründürmüştür. Onun yardımlarıyla Van'a döndükten sonra öğretmen okulu kurmuştur. Hrimyan'dan öğrendiği vatana doğru teorisini uygulamaya koymuştur²². Bu öğretileri onun Van'da ihtilalci gençlerin yetiştirilmesinde kullandığı gibi, bu öğretiyi Marsilya'ya taşıyacak ve orada çıkarttığı gazete ve kurduğu cemiyet vasıtasıyla sürdürecektir. Cemiyet nizamnamesinin, "Maksad ve Tedâbir" başlığı altında maksadı şu şekilde yer almakta "*Vatandaş Cemiyetinin maksadı Devlet-i Aliyye'nin zir-i idaresinde bulunan Ermenistan kıtasındaki Ermeniler hakkında hâl ve mevki'-i münâsib suretde ıslâhât icrasından ibâretidir.*" devamında ise Ermenilerin tek isteğinin kendilerini idare etme arzusu olduğu belirtilmektedir. Ermenistan'ın bağımsızlığını elde etme istek ve hedeflerini ortaya koymaktadır.

Portugalyan nizamname aracılığıyla bütün Ermenilerin Ermenistan'ın bağımsızlığı için birleşmelerini ve çalışmalarını istemektedir. Ona göre Dağınık ve sistematikten yoksunluğun birleşmenin önündeki en büyük engeldi. Bu yüzden birleşmeye ve birlikte hareket etmeye çok ihtiyacın olduğunu belirtmektedir. Devamla "*Mademki kardeşlerimiz bir nev' arzusıyla meşhunundur elbirliğiyle iş görmeliyiz çünkü kudret ve kuvvet ittihad ile hasıl olur.*" denilerek birleşmenin önemine vurgu yapılmaktadır. Daha da ileri giderek Ermenistan'a bağımsızlığın yolunun birleşmek ve Türkleri öldürmekten geçtiğini söylemektedir. Bu durum Tiflis'te Türk düşmanıya ve Hrimyan'ın vatan uğrunda teorisiyle oldukça örtüşmektedir.

Cemiyet hareket ve çalışmada birleşmeyi teşvik etmektedir, birlik olmadan birlikte hareket etmeden bir netice elde edilmesinin imkansız olduğuna inanmaktadır. Birleşmenin temininde milliyet, vatan fikrinin önemli rol oynayacağı kanaatinde, bunun için Ermeni milliyetperver ve vatanperver duygularının güçlendirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Bu nedenle ismini vatanperver olarak tavsif etmesi de bunu ortaya koymaktadır.

Cemiyetin maksada ulaşmak için en etkin kullandığı vasıta propaganda idi. Cemiyetin maksadı Portugalyan'ın kurduğu Armenia gazetesi ile yayılmaktaydı. Bu nedenle faal propaganda faaliyetleri yürütmüş, faaliyet sahası ise Anadolu coğrafyası olmuştur. Psikolojik vasıtaları harekete geçirmede de mahir olan Portugalyan, amaçlarına ulaşmak için Ermenileri mağdur göstermek suretiyle Batılı devletlerin müdahalesini sağlayarak

20 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 43.

21 Mattei, "Mıgırđıç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi", 49.

22 Mattei, "Mıgırđıç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi", 53.

Ermenistan'ın bağımsızlığının yolunu açmayı hedeflemektedir²³. Ermenilerin milli duyguları tahrik edilmek suretiyle bir Ermeni sorunu oluşturma gayreti içinde olmuştur. Nizamnamenin girişinde Ermenilerin kendilerini yönetme hakkına kavuşmalarının sağlanmasına yer verilmiştir.

4. Mıgırđıç Portugalyan'ın Marsilya'daki Faaliyetleri

Mıgırđıç Portugalyan Osmanlı Devleti'nin vilayet-i sitte olarak tavsif edilen vilayetlerinde bağımsız bir Ermenistan vücuda getirme emelinde idi. Bu düşüncesi ile sabık Ermeni patriği Mıgırđıç Hrimyan'ın Vatana doğru/Vatana dönüş felsefesi²⁴ birleşerek Portugalyan'da ihtilalci bir karaktere dönüşmüştür. Van vilayetinde bulunduğu dönemlerde kurduğu okulda verdiği eğitim Ermeni milliyetçiliği ve ihtilaline yönelikti²⁵. Yine kuruluşunda yer alan cemiyetler²⁶ ve onun yetiştirdiği talebelerinin kurdukları komitelerde isyancı bir nitelikteydi. Van'da süregelen Ermeni olaylarının muhrik-i aslisi olduğu tahkikatlarda ortaya konan Portugalyan İstanbul'a giderek oradan da Marsilya'ya kaçmıştır²⁷. Burada babasından kalan servetle bir matbaa ve gazete kurmuştur²⁸. Basılan ve Ermenileri isyâna hazırlayan kitap ve beyannameler gizlice Osmanlı Devleti'ne posta yoluyla gönderiliyor, evlere dağıtılıyordu²⁹. Portugalyan ihtilalci fikirlerini bu gazete aracılığıyla duyurmayı sürdürmüştür. Özellikle gazeteyi posta yoluyla abone olan okuyucularına gizlice göndermekteydi. Burada bulunan ve ticaretle uğraşan Osmanlı vatandaşları Ermenileri ihtilalci düşüncesine dahil etmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Osmanlı makamları onun Marsilya'daki faaliyetleri ile gazetesini yakın takibe almış, gazetesinin yurda sokulmaması için gerekli tedbirleri almış, gazetenin içeriğinden haberdar olunmak için abone olunmuştur³⁰. Onun Marsilya'da Osmanlı Devleti aleyhinde yürüttüğü faaliyetleri önlemek için Paris sefreti Fransa hükümeti nezdinde diplomatik ilişki kurarak onun faaliyetlerinin durdurularak Fransa'dan tard ve tedib edilmesini sağlamaya yönelik girişimlerde bulunmuştur.³¹ Gazetenin birçok nüshasına rastlanılmış ve gereken yapılmıştır³².

-
- 23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (BOA HR.TO.), 342-132.
24 Mattei, "Mıgırđıç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi", 50.
25 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Mektubi Kalemi (BOA, DH.MKT.), 1346-77; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Askeri (BOA, Y. PRK. ASK), 37-35.
26 Çelebyan, *Antranik Paşa*, 43.
27 Mehmet, Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra* (İstanbul: Der Yayınları, 2001), 16.
28 Mattei, "Mıgırđıç Portukalyan ve "Armenia" Gazetesi", 57.
29 "Bir Ermeni Tarihçisinin İfşaatı: Ermeni Komitacıları Kürtleri Nasıl İmha Etmişlerdi?", *Tarih Dünyası*, Cilt 1, Sayı 1, (17 Eylül 1953), 161.
30 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Londra Sefreti (BOA, HR.,SFR.3), 362-1.
31 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BOA, BEO), 6-389, 6 Mayıs 1308; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BOA, BEO), 9-640
32 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (BOA, Y.PRK.PT.), 9-76.

5. Ermeni Vatandaş Cemiyeti Nizamnamesi

(1) Maksad ve Tedâbir

Vatandaş Cemiyetinin maksadı Devlet-i Aliyye'nin zir-i idaresinde bulunan Ermenistan kıtasındaki Ermeniler hakkında hâl ve mevki'-i münâsib suretde ıslâhât icrasından ibârettdir. Ermenilerin arzu etdikleri şey mücerred kendülerini idare etmektir. Çünkü hürriyet olmayınca Ermenistan hâll-i harabiyetden halâs olamaz. Ermenistan'ın harabiyesine sebep serbestiyete malik olmamaktır. Vatandaş Cemiyeti maksad-ı usulü için mümkün-i hürriyet esbâb-ı münâsebe tedârik edib icâb-ı vakit ve hâle göre istihsâl-i hürriyet ve efrâd-ı milletin iktidâr peyda edebilmesine çalışacaktır. Cemiyet ilan-ı neşriyâtın lazımgelen mahallere mürâcaât eylemek ve vatanın hürriyet ve serbestiyetini istihsâle çalışanlara gayret vermek vazifesiyle mükelleftir. Cemiyetin bir gazetesi olacak ve bu gazete havâdisat-ı adiyeden başka umuma aid hususâtı neşreleyecek ve Ermeniler ahvallerinden dahi bahis bile Ermeniler beyninde hamiyet-i vataniyye ya neşr ü tamime çalışacaktır.

İdare

İş bu cemiyetin bir müdürü olacağından ismi ilan kılınacaktır. Müdür istediği eşhasdan iki müşavir intihâb eyler ve iki müşavir azâ-yı dahi meclis -i umumi nasb eder. Müdür bunların ifa eyleyecekleri hidemâtı tayin edecektir. Müdür her şeyden mesuldür. İdarenin diğer azalarının esamisinin ilanı mecbûrî değildir. Meclis-i idare beş kişiden mürekkebe ise de bunların bir memlekette bulunmaları lazım gelmez bunlar müdür ile mektuplaşabilirler. İdare meclisine de bir defa meclis-i umumiye mazbatasını takdim eder. Müdürden başka diğer aza istifa edebilirlerse de müdür yedi seneden evvel işten çekilemez. İstifa eden azalar intihâb olunabilirler müdür yedi seneden evvel mecburiyet mutlaka görür ise istifâ eder. Ve bunun istifası azanın reyiyile icrâ olunur.

(2)

Meclis-i Umûmî

Cemiyetin irâd ve masrafını tedkîk için senede bir defa Meclis-i Umûmî akd-ı ictima' bir de cemiyetin ahvalini tahkik ve lazımgelen icrâatı teklif ve aza kabul ve nizâmnameyi icab eden ıslâhâtı idhâl ile sahib-i rey olan aza Meclis-i Umûmîye dahil olur. Herkes mütalaa ve mülâhazatını işar eder. Veyahut bizzat mübâheseye girer.

Şirket

Ermeni milletinden olduğu halde herhangi mezhebden olur ise olsun herkes cemiyetin nizamnamesine riayet etmek şartıyla aza kabul olunur cemiyet azasının verecekleri iane evvel münkasımdır. Birinci gayretkeş aza bunlar senevî elli frank ikinci muâmelâtda bulunan aza bunlar senevî yirmi frank üçüncü takım yirmi frankdan akall olarak her ne mikdar akçe vermek ister ise mahbimah veyahut senevî itâ eylerler. Aza peşin olarak beş frank duhul vermeğe mecburdur. Fakat taksit senevî vermeğe mecbur olanlar duhulüyle itâ eden azadan ad olunur eğer azadan biri bilasebep bir sene vergisini vermez ve sene başında tediye edeceğini temin etmez ise meclis-i umumi merkumu azalıktan tard eder. Azalıktan istifâ veyahud tard olunan aza tediye eylediği mebalîği istirdad edemez cemiyete aza olacak zevat isimleriyle şöhretlerini müdüre beyan edecek ve müdür bunlara birer numro ita eyleyecektir.

Olanlar cemiyetle numro üzerine mekatibe edebilir. Gayretkeş takımıyla hizmetgüzar azalardan meclise aza intihâb olunur. Bunların hidemât-ı vakalarını müdür meclis-i umumiye ita ederek bunları aza eder. Ve azanın kendi bildikleri kimseneleri aza kabul ettirmeğe salahiyetleri vardır. Azalığa kabul olunacak kimsene hazır olmadığı halde bile kura ile azalığa kabul olunur. Cemiyete azdan az beş yüz frank ita eden veyahut cemiyete fevkalade hizmeti sebk etmiş olanlar fahri azalığa kabul olunabilirler. Fahri azalara cemiyet tarafından şهادetname gönderilir. Cemiyet azaları Cemiyetin gazetesine abone olmağa mecburdurlar. Diyar-ı ba'îde de bulunanlar meclis kararıyla bu aboneden müstesnâ tutulacaklardır. Azalar cemiyetin menâfi'ne çalışmağa ve bunun efkârını tamîm etmeğe ve coğrafyaca kesb-i malûmât eylemeğe ve Ermenistan'ın

(3)

Avrupa memalikinde kemâl-i serbest ile vakit geçirmekde olan Ermeniler şehid olan karındaşlarına fiilen imdad etmiyorlar. Ermenistan'da bulunan vatandaşlarına imdad edecek Avrupa'da hür ve serbest vatanperver Ermeni bulunmağı maskat-ı re's den taşra(da) bulunan Ermeniler hakikaten kayıdsızdırlar. Bir taraftan ağırlaşmakta olan mezalim ve teaddiye mukabil edecek kadar Ermeni milletinin kuvvet ve kudreti yok mu? Hayır hayır elbette sahib-i vicdân Ermeniler mukabele gösterecek kadar kudret sahibidirler fakat ittihâd olmadığından kuvvet dağılmışdır. Beynimizde rabıta çözülmüşdür. Karındaşlarımızın Ermenistan'ın mezâlîm ve teaddiye hedef olduklarından dolayı cümleten teessüf eder ve yine cümlemiz vatanımızın hürriyetini arzu ederiz. Fakat bunların cümlesi malayani sözlerdir. Müttehidü'l-efkâr bir takım vatanperverler birleşmesi lazımdır ki semere hasıl olsun mademki kardeşlerimiz bir nev' arzusuyla meşhunundur elbirliğiyle iş görmeliyiz çünkü kudret ve kuvvet ittihâd ile hasıl olur. İttihâdımız olduğu halde düşmanımıza galebe edebiliyoruz iş bu cemiyetin maksadı hem efkâr olan vatandaşları müttehid kılıb bu ittihâd semeresiyle Ermeni millete maddi ve manevi iktidâr ve servet-i husule götürmekdir. Çünkü hal-i serbestide bulunmak için kuvvet ve kudret lazımdır. Kuvvet ve kudret olmadıkça ecanibden beklenen muâvenetden faide yoktur. Belki muzırdır. Bu gibi teşebbüs içi boş fiçî gibidir. Çok ses çıkarır ama delilrah? necât olamaz. İnsanları maksada irâd edemez. Kesb-i kuvvet etmez isek maksada vasıl olamayız. Ermeniler de kuvvet ve kudret vardır fakat bu kuvvetleri birbirine rabıta ederler. İttihad husule getirmeli Ermenistan'ın kıymetdâr maadin vardır. Bunlar ise hazinelerdir ki ittihâd ile çalışıyor isek istimâl eylediğimiz alat kendülerine eriştiği anda yer altında kalan maadin meydana çıkar. Buna kıraat idenlere malûm olunur ki toprak altında gömülmüş olan maadin Ermenistan'da bulunan yiğid karındaşlarımızdır ki bu günkü güne sefil ve serkerdân ... kurumu gibi siyah ve gri bir halde duruyorlar. Fakat bunların her biri birer cevher giranbahadır hiç olmazsa müttehiden çalışabilmek için efrâd-ı millet çalışanlara imdad etsünler beş milyon Ermeni'den beşyüz kişi olsun vatanperver cemiyeti efkârını tabiiyyet etmiş olurlar . neler yapmazlar vatanın selametiçün

(4)

Pek çok şeyler lazımdır. Akçe virmek vakti zayi` etmemek kan dökmek ve her bir Ermeni'nin iktidarına göre çalışmak borcudur. Esaslı bir şey yapılmalıdır. Vatanın selameti ve halâsı için şu mukaddes işlere hissemiz olmalıdır. Ve bu vazifenin hükmü beynimizde düsturu'l-amil tutulmalıdır. Her bir Ermeni bu vazife-i nazifenin icrasına kendüsünü

mecbur addetmeli ve bu fiil-i azimi baş çıkarmağa hazır bulunmalı insanların işi insanlarla görülür. Birkaç kişinin İşe başlaması bir serkerdenin vücudunu mütevakıftır böyle umuma mahsus olan işlerde cümlenin birlikte hareketi elzem ve el birliğiyle çalışmak labüddür. Herkes birbirine bakarak çalışmalı ve iş görenlere atf-ı nazar etmeli Vatanperver Cemiyeti sa`y ve gayret eder ise de ahar nas dahi birleşüb çalışmalıdırlar cemiyet halka yol gösterir lakin halk dahi müttetikân suret-i muntazamada birlikde yola revan olmalıdırlar umuma aid olan bir işe teşebbüs idenler yalnız kalırlar ise teşebbüsatlarına kurban olurlar. İş ileri gitmez vatanın saadet-i hall-içün kurbanlar verilecek ise ba iştibâhdır işe başlayanlar ve kalem kılınc oynadanlar çok tehlike atlatarak tazyik olunacaklardır. Bu tazyiki istihsâl-i serbesti için feda olmağa el-ân vatandaşlar göreceklendir. bir takım aklı ermeyen adamlar şu hususu takbîh edecekleri derkâr ise de bunların cümlesine katlanmalıdır. Münferiden veyahut müctemian işe başlayanlar bu yolda kurban olsalar bile fedakarlıkları beyhude gitmez hemen çalışmalıdır. Bu semereyi hasıl etmek için bu efkârda bulunanların içtima`ı farzdır. Maddi ve manevi surette muntazamada kuvvet hasıl idüb az çok akçe tedarik etmekle fırsatı mürekkeb olarak faide –i münid olmağa bakmalı vatandaşlar bu mukaddesi maslahatın başa çıkması için cümlemiz çalışmalıyız. Vatanperver Cemiyetle irtibât hasıl etmek arzusunda bulunanlar birleşmelidir. Her yerde hem efkâr-ı peyda itmeğe uğraşmalı çünkü fırsat müsaid olduğu halde yek vücud olarak cümlemiz uğraşmalı eğer bir felakete uğrar isek vatandaşlarımız her güne zulüm ve taadi görüyorlar. Çoluk çocuklarından mehur ve hayatlarından mahrum oluyorlar. Diyâr-ı ahirde bulunanlar Ermeni karındaşlarına ümid-i intizâr ile şükrân olunur. Kalbinize vicdanınıza müracaat idiniz. Düşününüz ki Vatanperver cemiyetinin davetine icâbet etmek ve onunla birleşmek mümkün müdür?

İmza Ermenilerin Vatanperver Cemiyeti Müdürü M. Portugalyan

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde dış tazyikler neticesinde suni olarak bir Ermeni meselesi meydana getirilmiş, Ermenilerde dış destek ve teşvikleri çıkarlarına kullanmak suretiyle bağımsız bir Ermenistan'ın vücuda getirilmesi hayaline kapılmışlardır. Bu bağlamda birtakım cemiyet ve komiteler ihdas etmişlerdir. Bunlar vasıtasıyla Ermeniler, dil, tarih ve kimlik açısından bilgilendirilip, ihtilal düşüncesiyle yetiştirilerek Osmanlı Devleti'ne isyan etmişlerdir. Bu cemiyet ve komitelerin kuruluşunda ve eylemlerinde Mıgırdiç Portugalyan önemli rol oynamıştır. Van'daki menfi faaliyetleri nedeniyle hakkında yakalama kararı çıkartılmış, bunun üzerine İstanbul üzerinden Marsilya'ya kaçmıştır.

Portugalyan babasından kalan mirasla burada gazete neşrine devam etmiş, bu yolla fikirlerini Ermeniler arasında yaymaya devam etmiş, yurt dışından Anadolu'da menfi fikirlerinin yayılmasını sağlamaya çalışmıştır. Van'da kurduğu cemiyetin bir benzerini de Marsilya'da kurarak dış ve iç Ermenilerin bu cemiyete kazandırılmaları için mücadele etmiş, cemiyetin faaliyetlerinin bizatihi planlayıcısı ve yürütücüsü olmuştur. Portugalyan'ın kurmuş olduğu cemiyetin nizamnamesinin incelendiği çalışmada, Ermeni cemiyetinin gayesinin Osmanlı Devleti'nde yıkıcı faaliyet yürütmek olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç diğer Ermeni cemiyetlerinde de görüldüğünden Ermeni cemiyetlerinin genel olarak Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına mugayir faaliyetlerin odağında yer aldıklarını

söyleyebiliriz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Londra Sefareti (BOA, HR.,SFR.3), 362-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Mektubi Kalemi (BOA, DH.MKT.), 1346-77.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (BOA HR.TO.), 342-132.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA, İ.DH.), 1274-100249.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (BOA, A.MKT.MHM.), 748-29/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (BOA, A.MKT.MHM.), 748-29/3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (BOA, Y.PRK.A.), 1/109-1, 2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (BOA, Y.PRK.PT.), 9-76.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BOA, BEO), 6-389, 6 Mayıs 1308.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BOA, BEO), 9-640

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (BOA, DH.ŞFR.), 127-122 .

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Askeri (BOA, Y. PRK. ASK), 37-35.

Telif Tedkik Eserler

“Bir Ermeni Tarihçisinin İfşaatı: Ermeni Komitacıları Kürtleri Nasıl İmha Etmişlerdi?”, *Tarih Dünyası*, Cilt 1, Sayı 1, (17 Eylül 1953), 161.

Ayverdi, Samiha, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005,

Cengiz, Halil Erdoğan, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.

Cengiz, Recep, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 10.

Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, Çev.Mariam Arpi- Nairi Arek, İstanbul: Peri Yayınları, 2003.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001.

Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi : İvlân-ı Meşrûtiyet'ten evvel ve sonra, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale, 2006.

Kanar, Mehmet, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, İstanbul: Der Yayınları, , 2001.

Karacakaya, Recep, *Türk kamuoyu ve Ermeni meselesi, 1908-1923*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.

Karakoç, Ercan, *Ermeni Komiteleri ve Terörü*, Ankara: Kütür Sanat Yayıncılık, 2009.

Kodaman, Bayram, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, *Türk Kültürü*, Sayı 219 (Mart-Nisan 1981):240-242.

Kodaman, Bayram, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler,” *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, (Mayıs 2010):

Mattei, Jean-Louis, “Mıgırdiç Portukalyan ve “Armenia” Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğa)” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 42, (2012): .

Mattei, Jean-Louis, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Ankara: Bilgi, 2008.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.

Öke, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003.

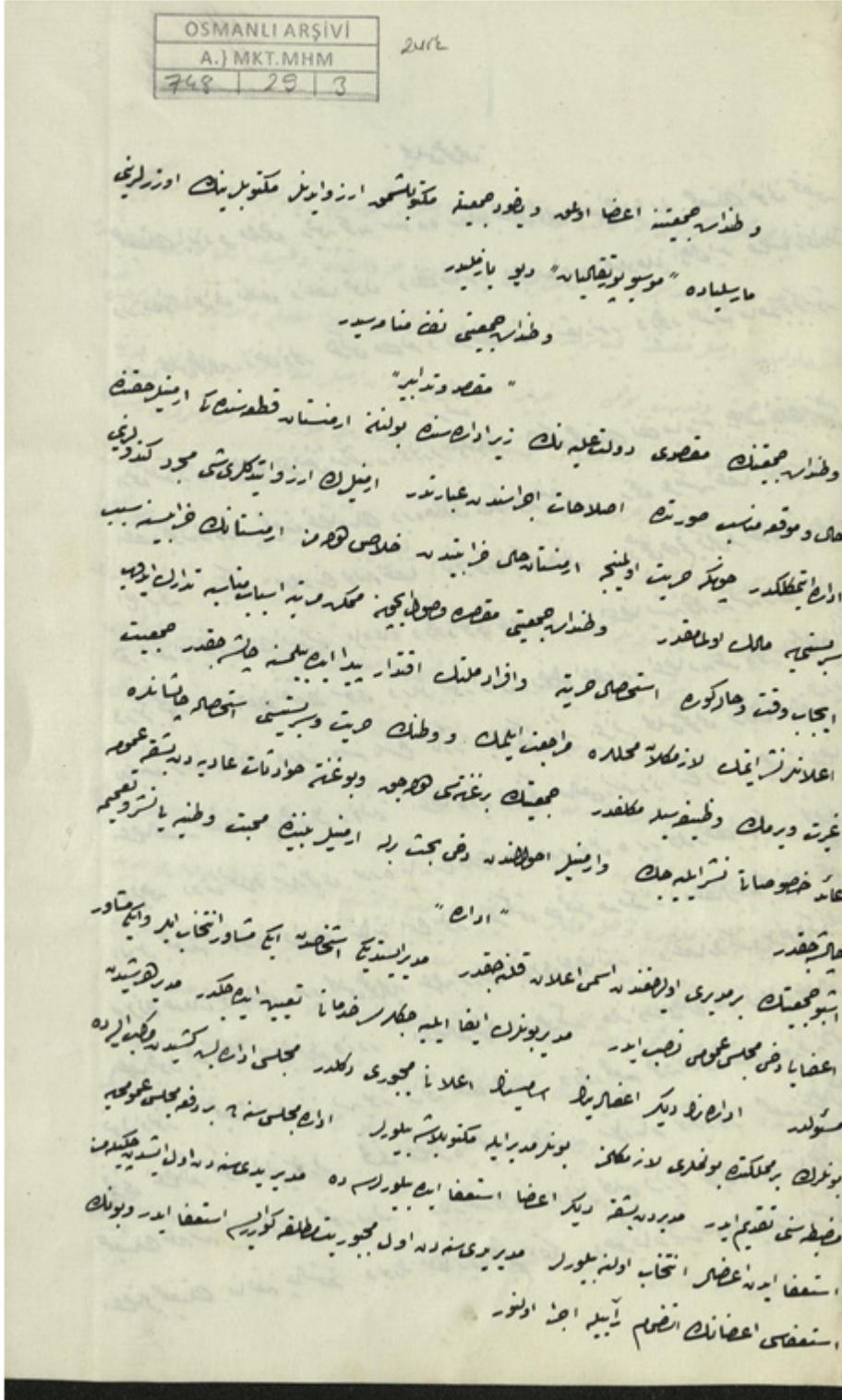
Saraç, Deniz (ed), [Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü: Hınçak ve Taşnak'tan Asala ve JCAG-ARA'ya](#) , İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Süslü, Azmi vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara: Württemberg Türk Dernekleri Koordinasyonu, 2001.

Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

Uras, Esat *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

EK: Ermeni Vatandaş Cemiyeti Nizamnamesi

İSBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

اور دیا کما کتب ملک برسی بله وقت کجی ترک اولای اینل شیدا اولای قندلرینه فعلای امدای بچور
ایستانه بولنه و طدرتینه امدای جک او عیاره حد و سربنه و طیدور این بونوش مصلحتینه
طهره بولناہ اینل حقیقتہ قید سیدر بر طرفده اغرتقی اولای مصلح و تعدیه مقابله جک
اینتی مصلحت قوت و قدرت بوقی قیر اینه صعب و جداہ اینل مقابله کوشه جک قدر قوت
صاحبدر فقط اخبار اولدیفنده قوت غمگندہ نیزه ربط جویشد قندلرینک ایستانه
مصلح و تعدیه هدف اولدقندہ طولایا حجتہ تصفاید و بیحدون و طرک حجتی ارزولور
فقط بوزک جمدی مالای بوزدرر محال لفظ برصقم و طیدورک برسی لازمه که تمه حاصل اینه
مادامک قبلدیز بر نوع ارزولید متخوند ال برکلب ابره کویین حوتہ قدرت و قوت اتحادیه حال اولور
اتحاد اولدیز حال دکنزه غلبه ابره بلورر ہوجعینک معقود ہم افلا اولور و طدرتیه حقیقی
بو اتحاد کیمبر ایتمشہ مادی و معنوی اقتدا و روتہ صولتویکد جو کمال برسی بونوش کیم
قوت و قدرته لازمدر قوت و قدرته اولدقہ اہانیدہ بکلینلاہ معاوندہ فاعل بوقدر بدو ضرر
بو کجیستہ ایچی بوسہ قوی کیدر جوہسی صیقاہ اما ریل اہ بجان صرف انتری مقصدہ ابرور
کسب قوتیا تجاہلک مقصدہ اصل اولدیز اینلرہ قوت و قدرت وارد فقط بوقوتی بربرہ
ربط ابدک اتحاد صولتویم ایستانه تمینا معاہدہ وارد بونلرہ فزینر دک اتحادیہ
حالیو ابرک سہمک ابدیک الایہ کندولینہ ایستیک انک یانتک فالہ معاہدہ میانہ صیقاہ بونا
قوتہ ایزرہ معلوم اولدیک فراہ اتک کوملہ اولای معاہدہ ایستانه بولنہ یلید قندلرینک
بو کونک کونک سفیل در کرداہ اوہانہ خوردی کی سیاہ و کربو جہک طور بوزر فقط بونلرک لہری
بر جوہر کربنلار لھی اظہار محلاً حایبہ جملک کیم اوزارلنہ ہیسنہ امدای سونر بیسینہ
ایندہ بیوتی اوسنہ و طیدور صیغی افلا یہ تبصیرتہ اولر زرایعز و طک سلجیم

